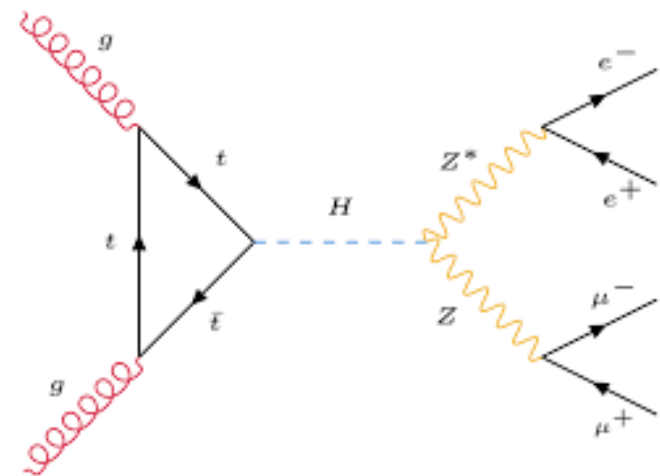
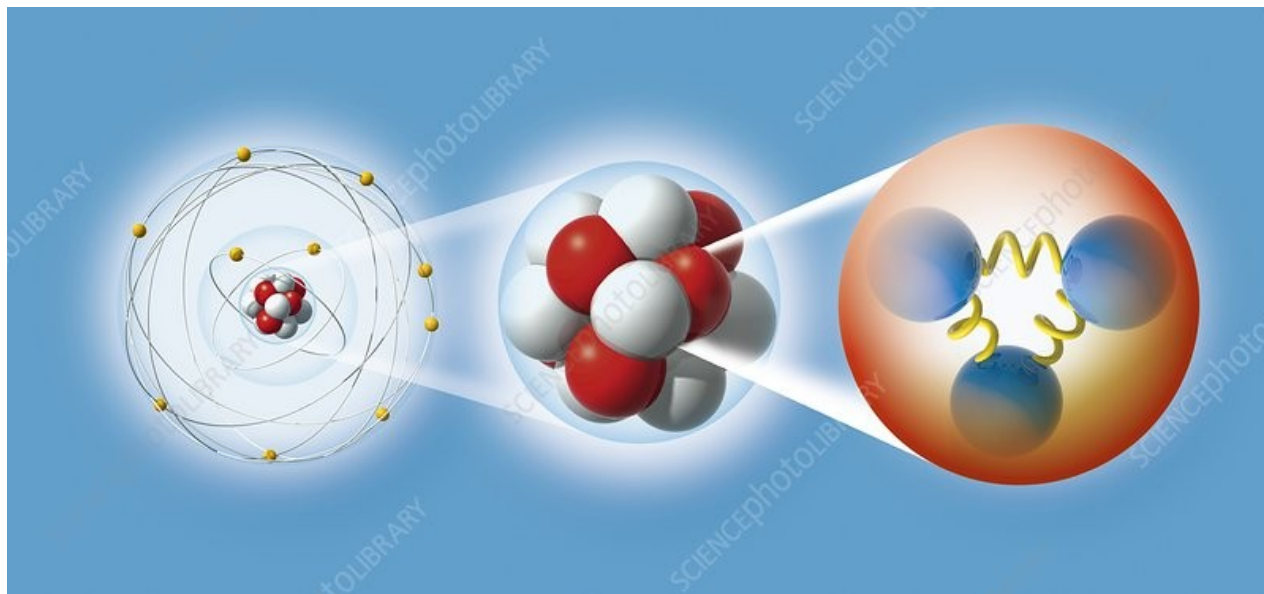

Въведение във
физиката на елементарните частици,
ускорителите и тяхното бъдеще

Пейчо Петков, СУ

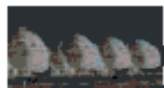
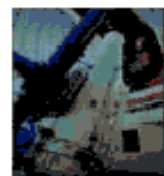
Физика на елементарните частици

изучава елементарните съставлящи на материята и лъченията,
и взаимодействията между тях.

Мащаби

Инструменти

Accelerators
LHC, LEP

(Particle beams)
Electron
Microscope
Microscope

Telescope

Radio
Telescope

10^{-34}

10^{-30}

10^{-26}

10^{-22}

10^{-18}

10^{-14}

10^{-10}

10^{-6}

1m

10^6

10^{10}

10^{14}

10^{18}

10^{22}

10^{26}

SUSY particle?
Higgs?
Z/W
(range of
nuclear force)
(range of
weak force)

Proton
Nuclei

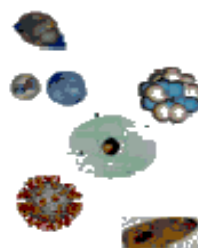
Atom

Virus
Cell

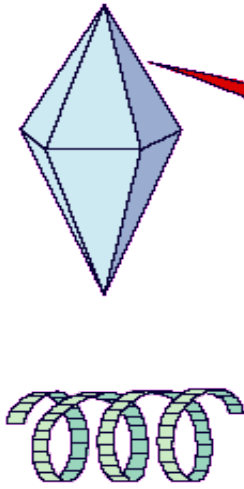

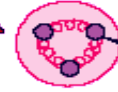

Earth radius
Earth to Sun

Galaxies
Radius of observable
Universe

Наблюдаеми

Структура на материята

Crystal Molecule	Atom	Atomic Nucleus	Elementary Particles	
		 <p>Nuclei</p>	<p>Hadrons</p> <p>Mesons</p> <p>Baryons</p> <p>Proton Neutron</p> 	 <p>Leptons $e, \mu, \tau, \nu_e, \nu_\mu, \nu_\tau$</p> <p>Pointlike</p> <p>Quarks u, c, d, s, b, t</p>
1 cm	10^{-8} cm	10^{-12} cm	10^{-13} cm	?

y1101

Физика на елементарните частици

Симетрии и закони за запазване

- Теорема на Нютер (Emmy Noether)
  - ~ Симетрия -> закон за запазване
- Пространствени симетрии
  - ~ Хомогенно и изотропно пространство-време -> маса, спин, $33E$, $33I$, $33MI$
- Вътрешни симетрии
  - ~ Закон за запазване на баионното число, лептонно число, ...
- Глобални симетрии
  - ~ Закон за запазване на електричния заряд, цвета, ...
- Локални/калибровъчни симетрии
  - ~ Преносители на взаимодействие
- Дискретни симетрии
  - ~ Пространствено отражение
  - ~ Обръщане на посоката на времето
  - ~ Зарядово спрягане

Portrait of [Emmy Noether](#), around 1900

Източник: wikipedia

Непрекъснати симетрии

Транслация в пространството

непрекъснатата

Ако системата остава инвариантна $\Rightarrow$ запазване на импулса

Въртене в пространството

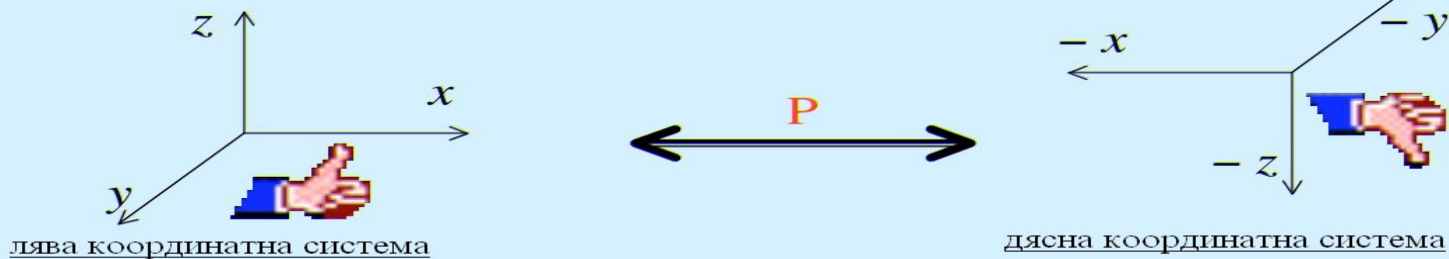
непрекъснатата

момента на импулса

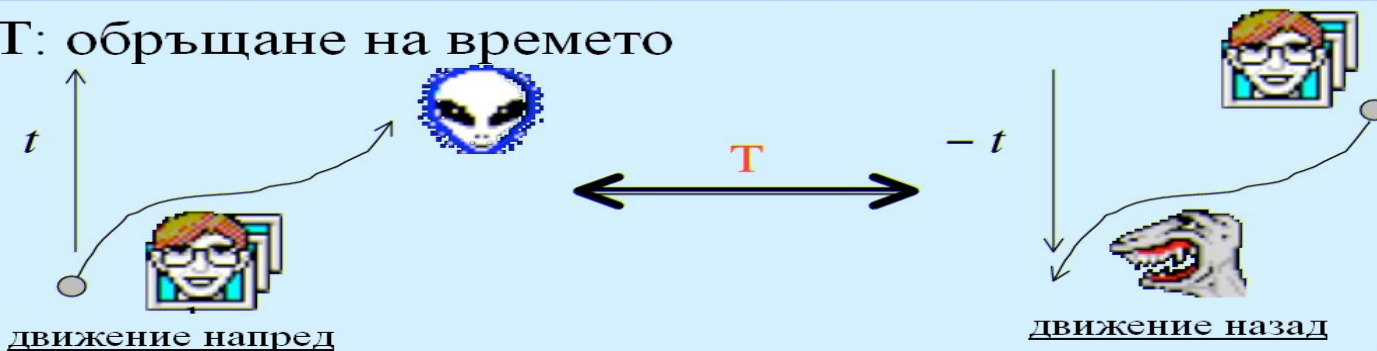
Дискретни симетрии

2) P, T и C трансформации

P: четност или пространствено отражение

T: обръщане на времето

Дискретни симетрии

Запазване на симетриите

Ако няма разлика между „този свят“ и „пространствено отразения свят“

=> казваме:

Четността се запазва,

P-симетрията се запазва,

Светът е инвариантен относно P-трансформация

и т.н.

По-„професионално“ описание,

$\hat{H}$ оператор на Хамилтон, описващ системата

P оператор на четността

$P^+ \hat{H} P = \hat{H}^P$ трансформация на четността на Хамилтониана

Ако $\hat{H}^P \neq \hat{H}$ => нарушение на четността, незапазване на четността и т.н.

Система естествени единици (NU)

SI – kg, m, s

- [скорост] = m/s
- [ъглов момент] = kg.m²/s
- [маса] = kg
- [енергия] = kg.m²/s² = J
- [импулс] = kg.m/s
- [дължина] = m
- [време] = s
- .....

Маса на протона
 1.7×10^{-27} kg (SI)
 935 MeV (NU) ~ 1 GeV

$$1 \text{ eV} = e \cdot 1V = 1.6 \times 10^{-19} \text{ J}$$

$$1 \text{ keV} = 10^3 \text{ eV}$$

$$1 \text{ MeV} = 10^6 \text{ eV}$$

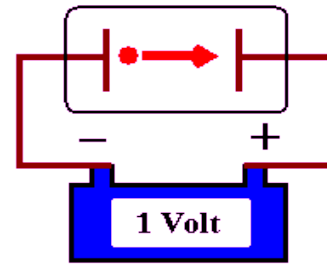
$$1 \text{ GeV} = 10^9 \text{ eV}$$

$$1 \text{ TeV} = 10^{12} \text{ eV}$$

Енергия

1 електронволт (eV):

енергията на частица с електричен заряд $= e$, първоначално в покой, след това ускорена от разлика в електростатичния потенциал = 1 Volt
 $(e \cdot 1 \text{ Volt} = 1.6 \times 10^{-19} \text{ J})$

NU – GeV
 $c=1, \hbar=1$

- [скорост] – безразмерна величина
- [ъглов момент] – безразмерна величина
- [маса] = [енергия] = [импулс] = GeV
- [дължина] = [време] = [ъглов момент]/[импулс] = 1/GeV
- .....

Маса на електрона
 9.109×10^{-31} kg (SI)
 511 keV (NU) ~ 1 GeV

Стандартен модел

(във физика на елементарните частици)

Кварки, лептони, преносители на взаимодействието, поле на Хигс

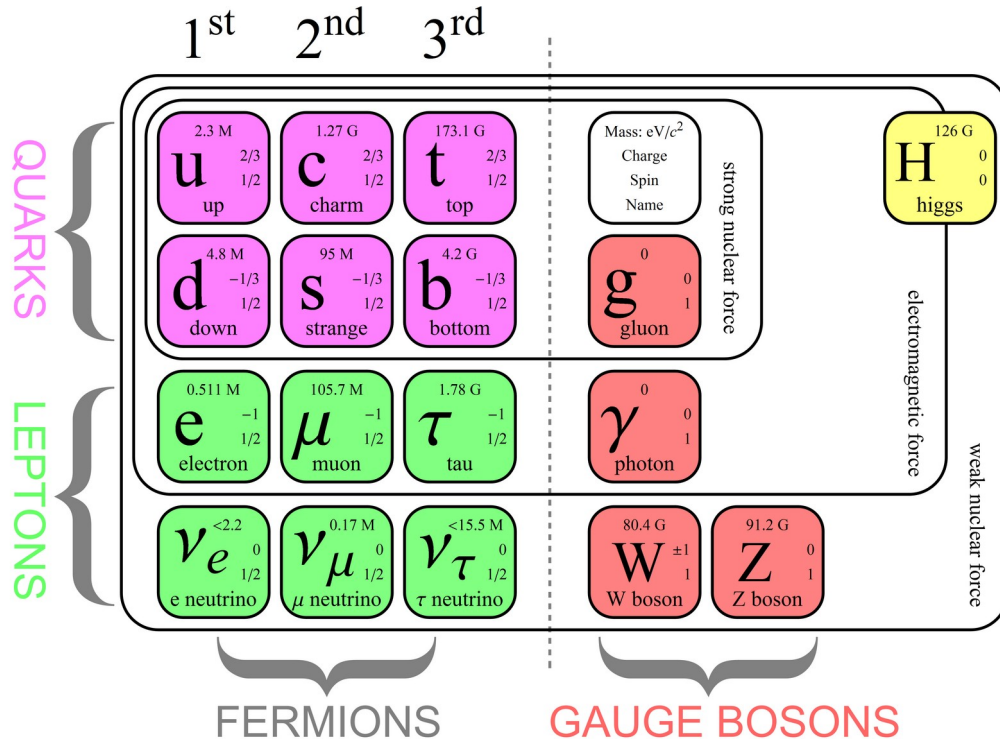

Image by [Matic Lubej](#)

- + Античастици
- Фермионите си взаимодействат чрез обмяна на преносители на взаимодействието – калибровъчни бозони
- Частиците получават маса чрез взаимодействие на полето на Хигс
- Група на симетрия $SU(3) \times SU(2) \times U(1)$
- Завършена теория и експериментално проверена с голяма точност
- Има въпроси, на които не може да даде отговор → нискоенергетично приближение на по-обща теория

Фундаментални взаимодействия

Обмяна на променливостни бозони –
преносители на взаимодействието

Гравитационно

Слабо

Силно

Електромагнитно

Константите на взаимодействие
зависят от енергията/разстоянието

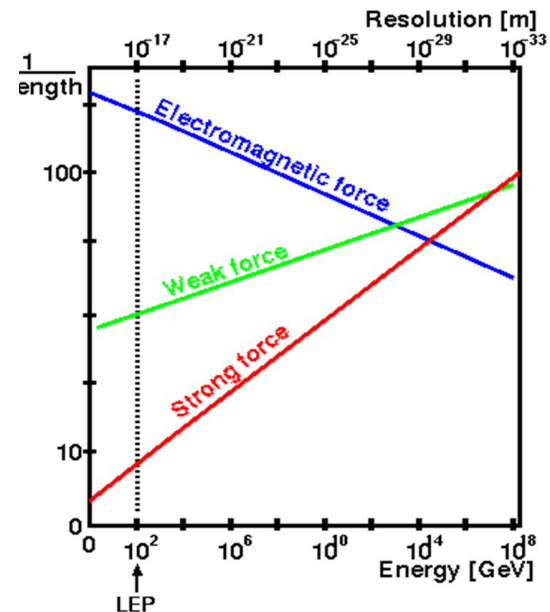
Константи на взаимодействие

Силно : $a_s \sim 1$

Електромагнитно: $a_{em} \sim 1/137$

Слабо: $a_W \sim 10^{-6}$

Гравитационно: $a_g \sim 10^{-38}$

Кварки – характеристики

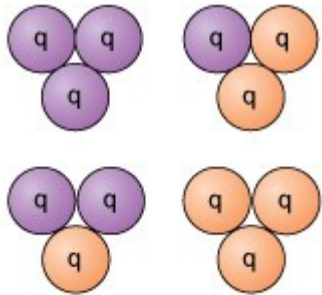
Properties	Up (u)	Down (d)	Charm (c)	Strange (S)	Top (T)	Bottom (b)
Mass	350	350	1800	550	20.000	4500
Q-charge in unites of (e)	2/3	-1/3	2/3	-1/3	2/3	-1/3
B-Baryon number	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3	1/3
C-charmness	0	0	+1	0	0	0
S-strangeness	0	0	0	-1	0	0
b-bottomness	0	0	0	0	0	-1
T-topness	0	0	0	0	+1	0
S-spin	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2
I-isospin	1/2	1/2	0	0	0	0
I_z -isospin in z-direction	1/2	-1/2	0	0	0	0
p-parity	+1	+1	+1	+1	+1	+1

Why "Quark"?

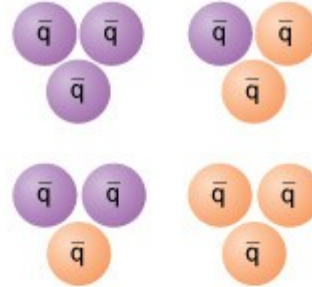
The name "quark" was taken by Murray Gell-Mann from the book "Finnegan's Wake" by James Joyce. The line "Three quarks for Muster Mark..." appears in the fanciful book. Gell-Mann received the 1969 Nobel Prize for his work in classifying elementary particles.

source: <http://hyperphysics.phy-astr.gsu.edu/hbase/Particles/quark.html>

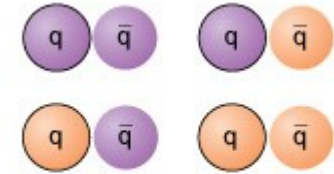
Адрони

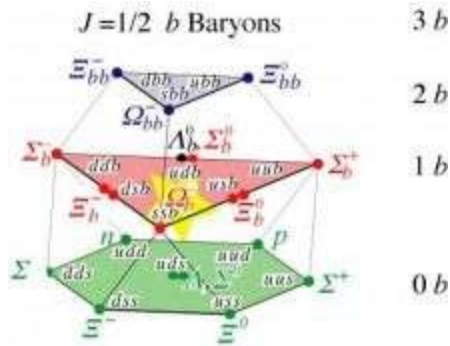
бариони

антибариони

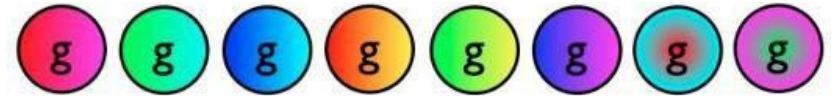
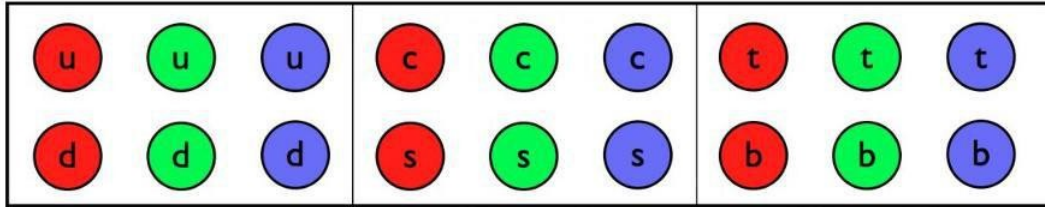
МЕЗОНИ

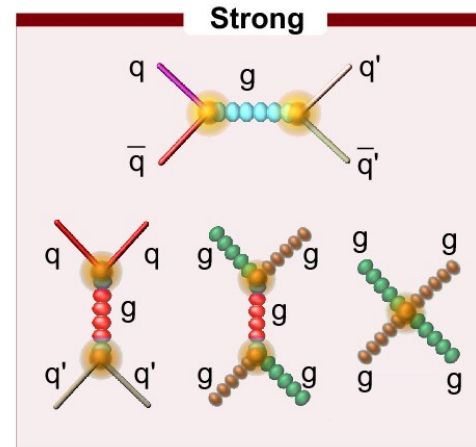
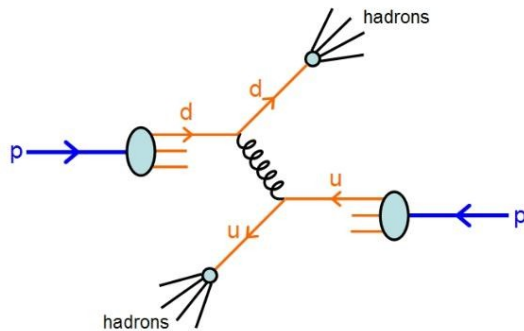
Baryons	Quark composition
P	uud
N	Udd
Σ^+	suu
Σ^0	sud
Σ^-	sdd
Ξ^0	ssu
Ξ^-	ssd
Λ^0	sud
Ω^-	sss

Mesons	Quark composition
π^+	$u\bar{d}$
π^0	$(u\bar{u} - d\bar{d}) / \sqrt{2}$
π^-	$d\bar{u}$
k^+	$s\bar{u}$
k^0	$d\bar{s}$
k^-	$\bar{u}s$
$\bar{k}^0$	$\bar{d}s$
η^0	$(u\bar{u} + d\bar{d} - 2s\bar{s}) / \sqrt{6}$

Силни взаимодействия квантова хромодинамика (КХД)

- „силен“ заряд – цвят
- кварки – 3 цвята – червен, син, зелен
- преносителите на взаимодействието (глюони) също имат цветен заряд – 8 цвята
- глюоните нямат маса
- запазва аромата на кварките
- асимптотична свобода

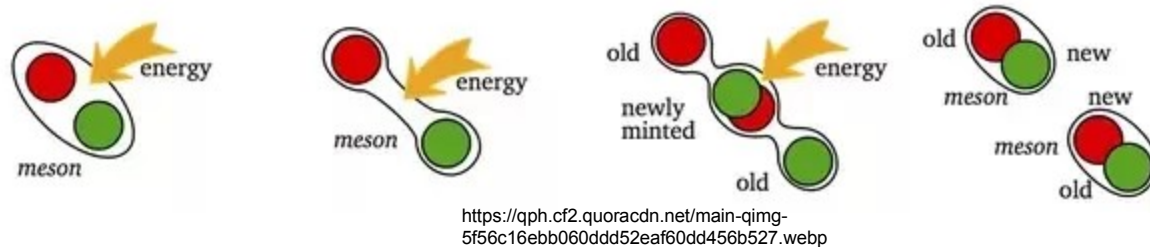
Range $\sim 10^{-15}$ m, relative strength = 1

КХД – удържане (confinement)

Свободни кварки и глюони – не са наблюдавани експериментално; има само индиректно доказателство за тях от изучаването на адрони - ЗАЩО?

УДЪРЖАНЕ: цветните частици са ограничени в рамките на безцветни адрони поради поведението на цветните сили при големи разстояния

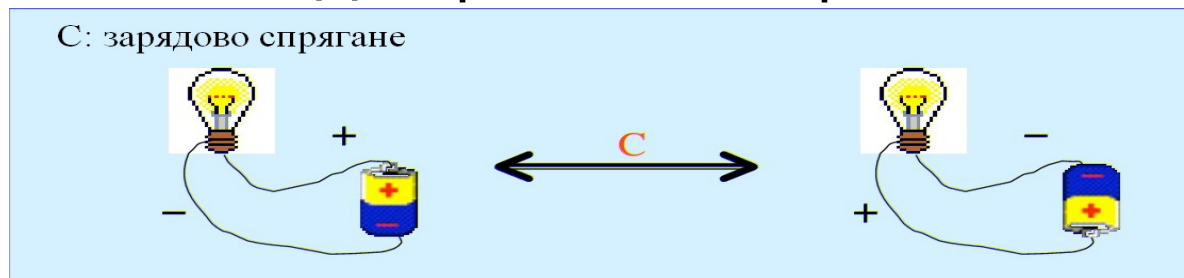
Силата на привличане между цветните частици нараства с разстоянието $\Rightarrow$ нарастване на потенциалната енергия $\Rightarrow$ раждане на кварк-антикваркови двойки, което неутрализира цвета $\Rightarrow$ формиране на безцветни адрони (**адронизация**)

При високи енергии (напр., в $e^+e^- \rightarrow q + \bar{q}$) се очаква адроните да се раждат по направление на началната посока на $q - \bar{q}$ двойката $\Rightarrow$ раждане на адронни “струи”

УДЪРЖАНЕ, АДРОНИЗАЦИЯ: свойства, заключени от наблюдение. До сега, свойствата на цветните сили на големи разстояния нямат точно математическо описание в КХД

Дискретни симетрии

Във физиката на елементарните частици: обръщат се вътрешните квантови числа

заредени състояния

e^- (електрон)	$\langle \Rightarrow \rangle$	e^+ (позитрон)
p (протон)	$\langle \Rightarrow \rangle$	$\bar{p}$ (антипротон)
π^+ (положителен пион)	$\langle \Rightarrow \rangle$	π^- (отрицателен пион)
u (u кварк)	$\langle \Rightarrow \rangle$	$\bar{u}$ (анти u кварк)

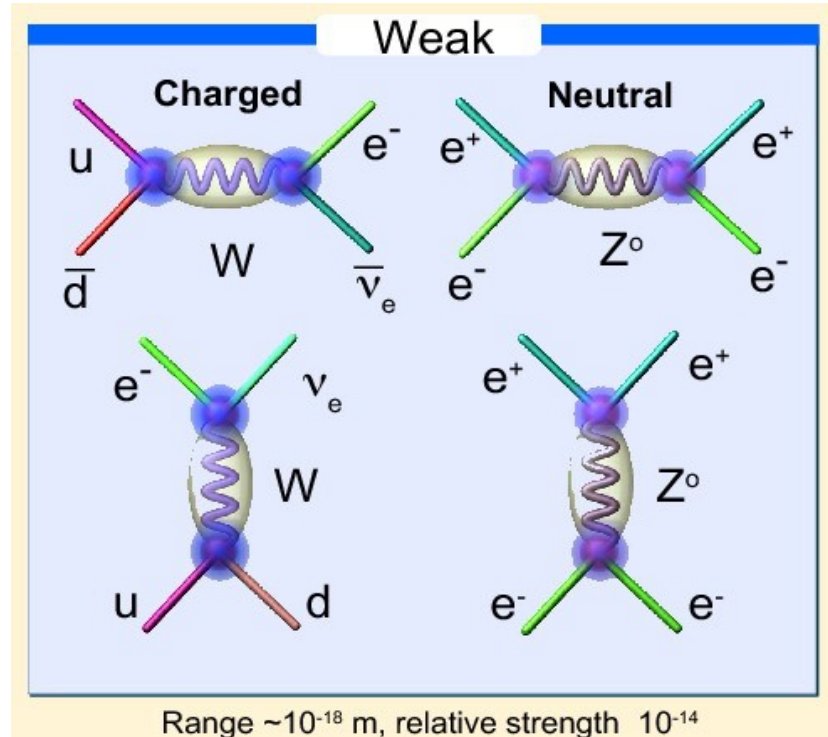
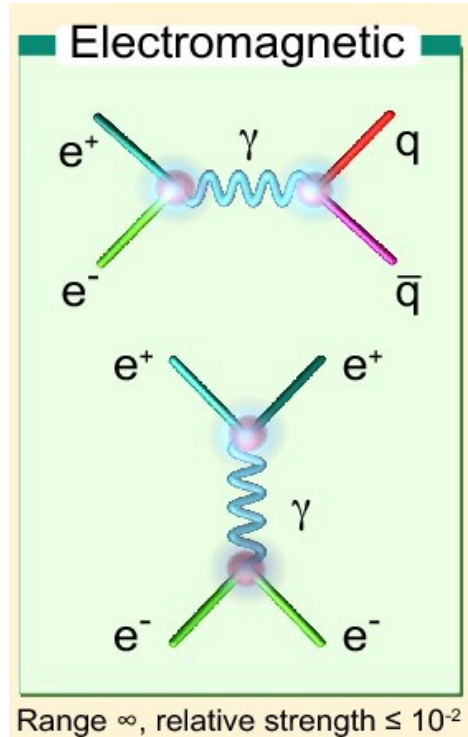
неутрални състояния

n (неутрон)	$\langle \Rightarrow \rangle$	$\bar{n}$ (антинейтрон)
K^0 (к-нула мезон)	$\langle \Rightarrow \rangle$	$\bar{K}^0$ (анти к-нула мезон)
π^0 (неутрален пион)	$\langle \Rightarrow \rangle$	π^0 (неутрален пион)

Електрослаби взаимодействия

- преносители W^+ , W^- , Z^0 бозони, фотон
- слабите вз. - **много малък радиус** на действие – преносителите **имат маса**
- електромаг. вз. - **безкраен радиус** на действие – преносителите **нямат маса**
- не запазват C-четността, P-четността и CP-четността
- могат да променят аромата на кварките

Дискретни симетрии

**Силните и електромагнитните
взаимодействия запазват:
ароматните квантови числа,
С, Р, Т, СР, СТ, РТ и СРТ**

Фундаментални частици

Три поколения

$$\begin{pmatrix} \nu_e & u \\ e^- & d' \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} \nu_\mu & c \\ \mu^- & s' \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} \nu_\tau & t \\ \tau^- & b' \end{pmatrix}$$

Структура на поколението

$$\begin{pmatrix} \nu_l & q_u \\ l_j & q_d \end{pmatrix} \equiv \left\{ \left(\begin{pmatrix} \nu_l \\ l^- \end{pmatrix} \right)_L, (\nu_l)_R, l_R^- \right\}; \left\{ \left(\begin{pmatrix} q_u \\ q_d \end{pmatrix} \right)_L, (q_u)_R, (q_d)_R \right\}$$

Заредени токове $W^\pm$

Само ляво винтови фермиони

Промяна на аромата: $\nu_l \Leftrightarrow l, q_u \Leftrightarrow q_d$

Неутрални токове ν_μ, τ, Z

Запазване на аромата $f_i \Leftrightarrow f_i$

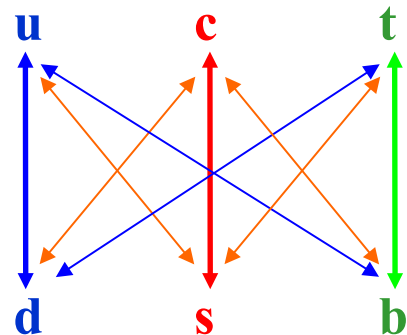
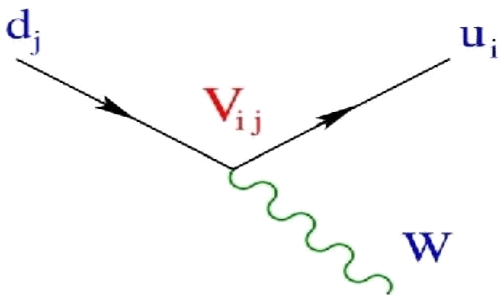
Смесване на кварките

$$L_{NC}^Z = \frac{e}{2 \sin \theta_W \cos \theta_W} Z_\mu \sum_f \bar{f} \gamma_\mu [v_f - a_f \gamma_5] f$$

Запазващ аромата неутрален ток

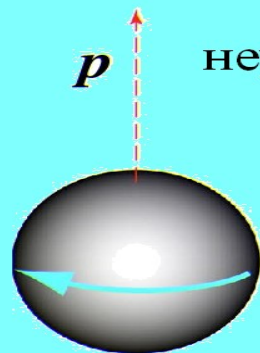
$$L_{CC}^W = \frac{g}{2\sqrt{2}} W_\mu^+ \left[\sum_{ij} \bar{u}_i \gamma^\mu (1 - \gamma_5) V_{ij} d_j + \sum_l \bar{\nu}_l \gamma^\mu (1 - \gamma_5) l_j \right] + h.c.$$

Променящ аромата зареден ток

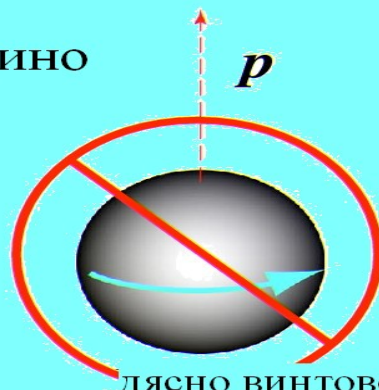
Дискретни симетрии

В света на елементарните частици

ЛЯВО ВИНТОВО

неутрино

ДЯСНО ВИНТОВО

не съществува!

теория за
нарушаване
на четността

1956, T.D. Lee and C.N. Yang

експеримент за
нарушаване
на четността

1957, C.S. Wu

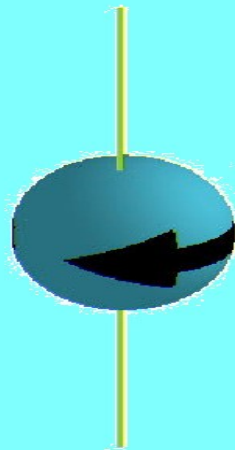
Дискретни симетрии

свят на частици

свят на античастици

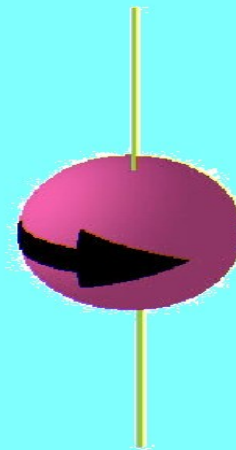
неутрино

антинейтрино

ЛЯВО ВИНТОВО

свързани с
CP
трансформация

ДЯСНО ВИНТОВО

Дискретни симетрии

В слабите взаимодействия

C, P и CP симетриите се нарушават!

Обща теорема - CPT симетрията се запазва във всички взаимодействия

Какво научихме от екпериментите?

- Сложните обекти във Вселената са изградени чрез комбиниране на прости обекти по различни начини
- Наглед различни явления може да бъдат проява на едни и същи физични закони
  - ~ Орбитите на планетите и ябълките падащи от дърветата
- Почти всичко около нас е изградено от малки обекти, които си взаимодействат
- Интуицията основана на ежедневиия ни опит не винаги е вярна - Живеем в свят подчиняващ се на законите на квантовата механика, но това изобщо не е очевидно

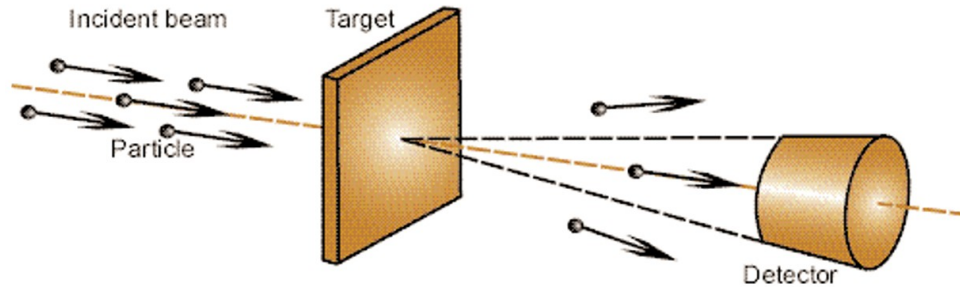
Експерименти във физиката на елементарните частици

- Използват се ускорени частици, които се пускат върху мишена като от отделената при сблъсъка енергия се раздат по-тежки частици.
  - $E = mc^2$
- Всяка частица се разпада на по-леки, ако това не е забранено от някой от законите за запазване
- Частиците, които не могат да се разпаднат на други са стабилни: протони, електрон, неутрино. На практика се регистрират и такива с достатъчно дълго средно време на живот като напримет мюоните (~ 2 us) и неутроните (1000 s).

Експерименти във физиката на елементарните частици

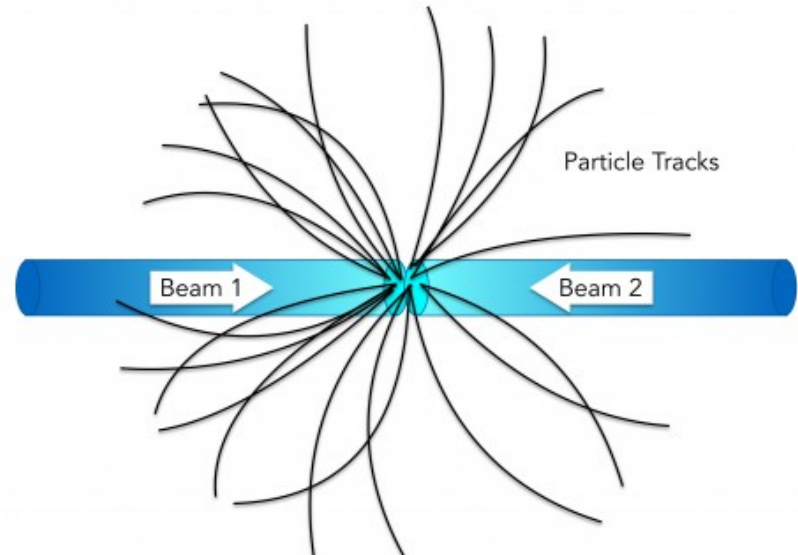
- Типове експерименти

Фиксирана мишена

Графика: <https://www.fnal.gov/pub/ferminews/Ferminews00-06-30.pdf>

Насрещни снопове

Графика: <https://atlas.cern/updates/news/counting-collisions>

Ускорители на заредени частици

Увеличаване на кинетичната енергия на заредени частици при взаимодействие с електромагнитно поле.

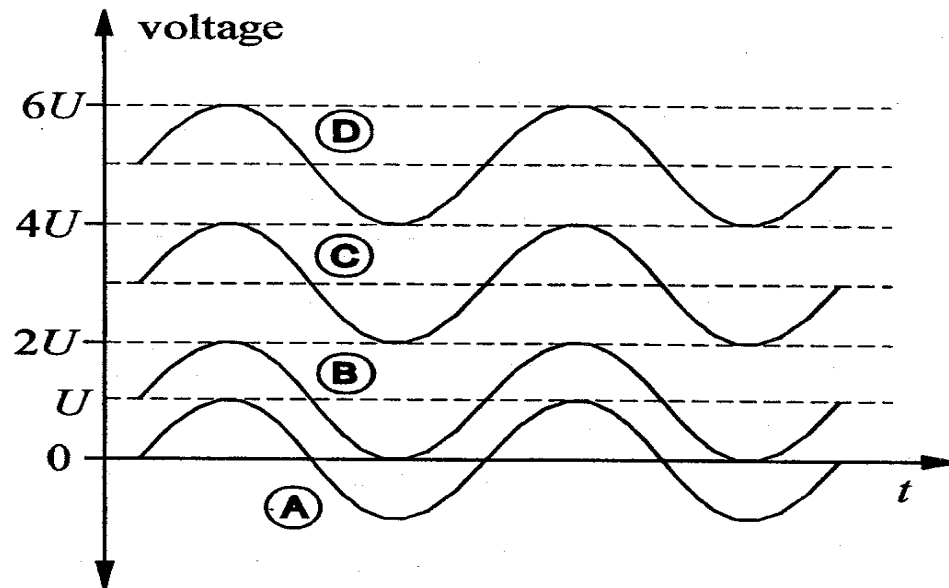
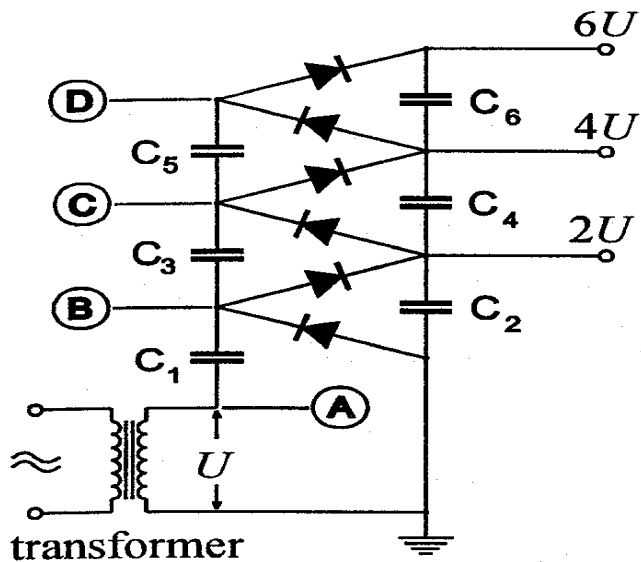
Лоренцова сила

$$\vec{F} = q\vec{E} + q\vec{v} \times \vec{B}$$

Electric force   *Magnetic force*

Генератор на Кокрофт-Уолтън

Началото на 30-те години на XX век.

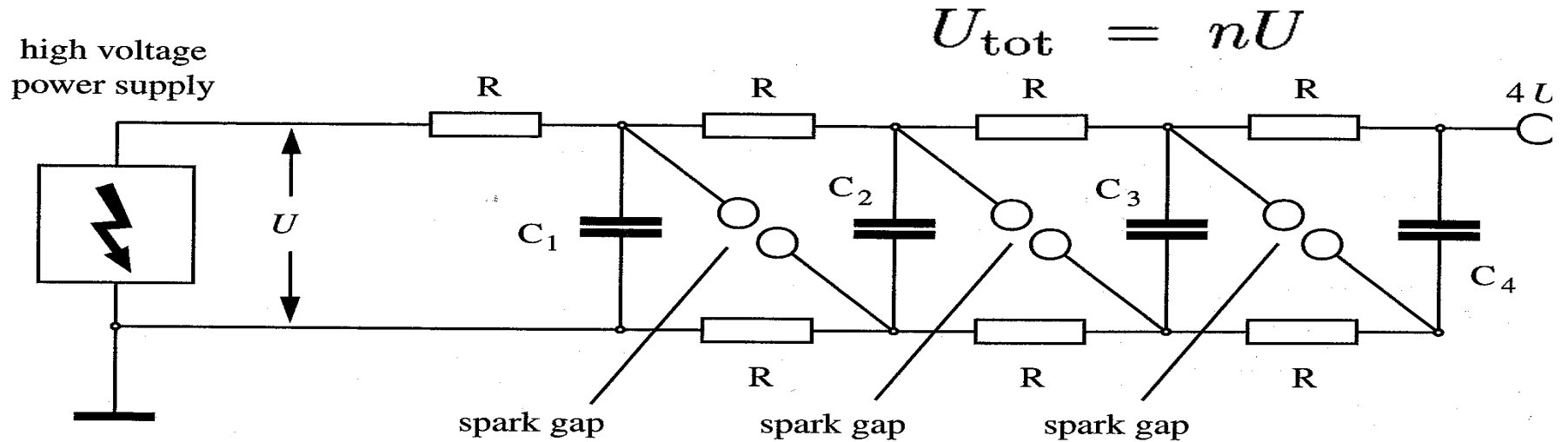

От генератора винаги се черпи ток. Поради отечките максималното напрежение, което може да бъде достигнато е:

$$U_{\text{tot}} = 2Un - \frac{2\pi I}{\omega C} \left(\frac{2}{3}n^3 + \frac{1}{4}n^2 + \frac{1}{12}n \right)$$

Максимално достигнато напрежение около 4 MV.

Генератор на Маркс

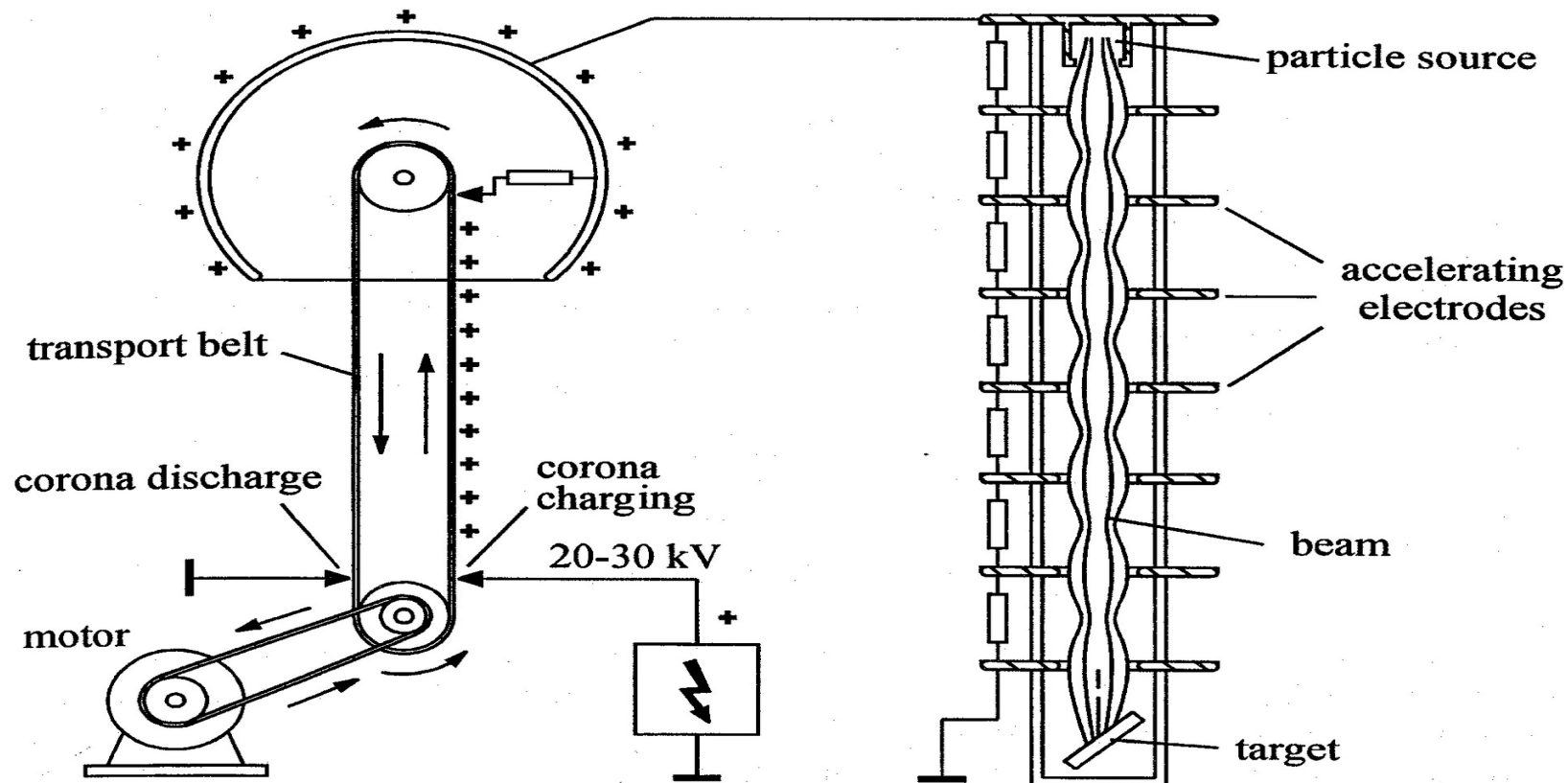

Кратки импулси – от порядъка на μs .

Големи токове. Максималното достигна напрежение през 1932 е около 6 MV.

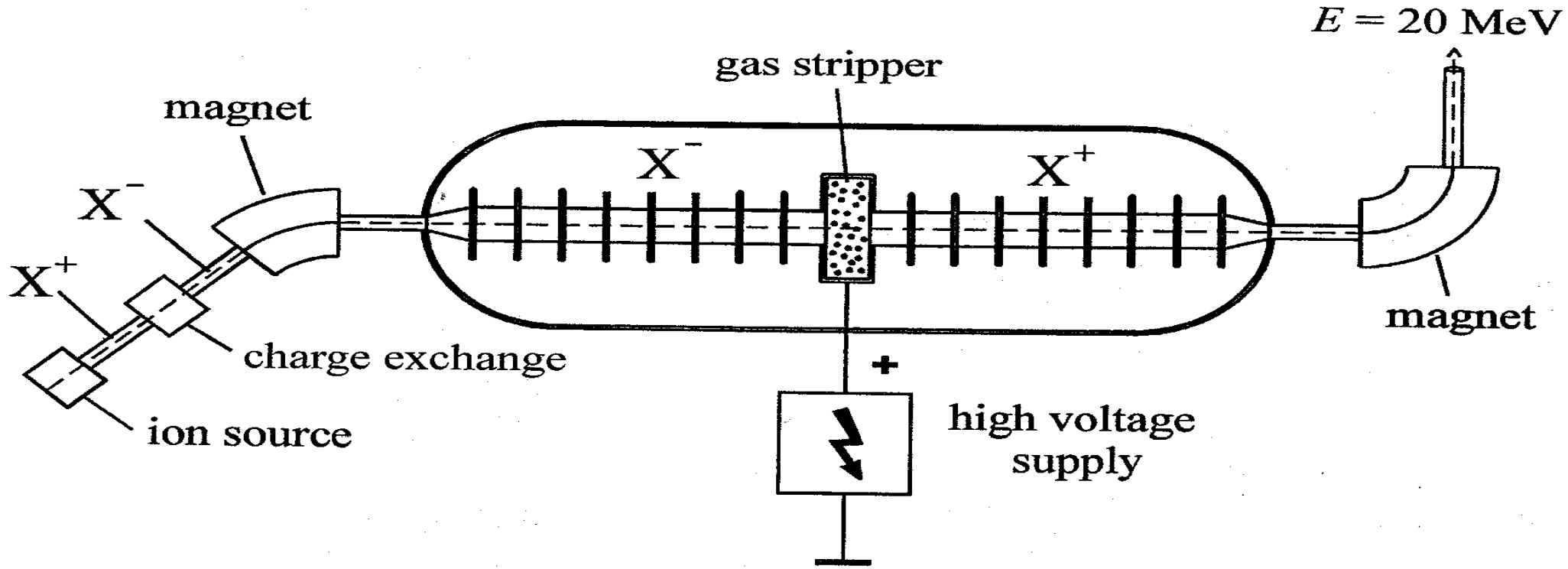
Ускорител на Ван де Грааф

Разработването е започнало през 1930 г.

Максимално напрежение при нормални условия 2 MV. В SF₆ среда – до 10 MV.

Тандем ускорител

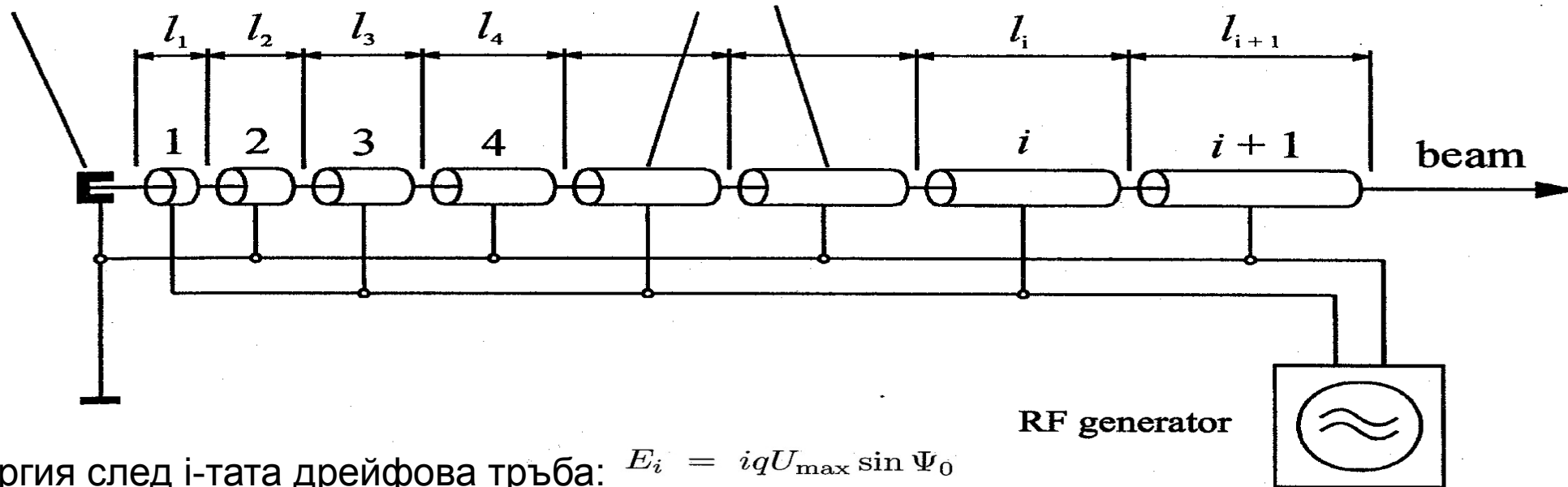

Ако се работи с многократно йонизирани йони може да се достигнат енергии до 1000 MeV.

Линеен ускорител - Wideroe

ion source

drift tubes

Енергия след i -тата дрейфова тръба: $E_i = iqU_{\max} \sin \Psi_0$

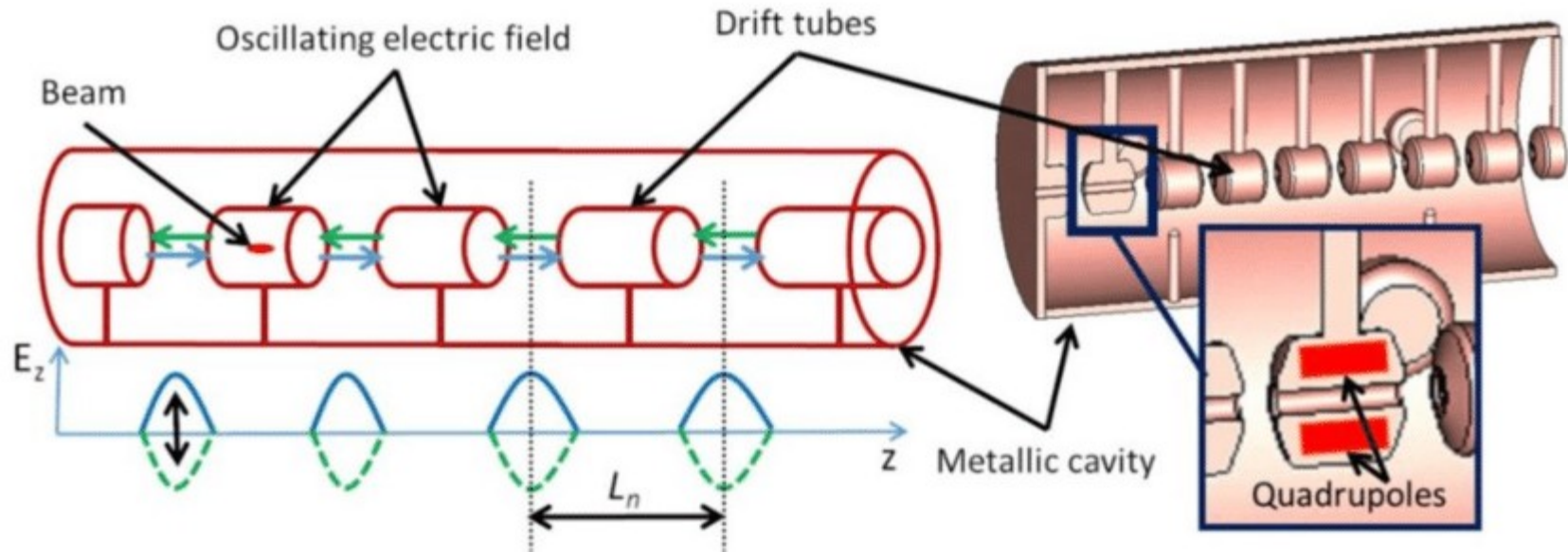
$$l_i = \frac{v_i T_{\text{RF}}}{2} = \frac{v_i}{2\nu_{\text{RF}}} = \frac{v_i \lambda_{\text{RF}}}{2c} = \beta_i \frac{\lambda_{\text{RF}}}{2}$$

Дължина на дрейфовите тръби

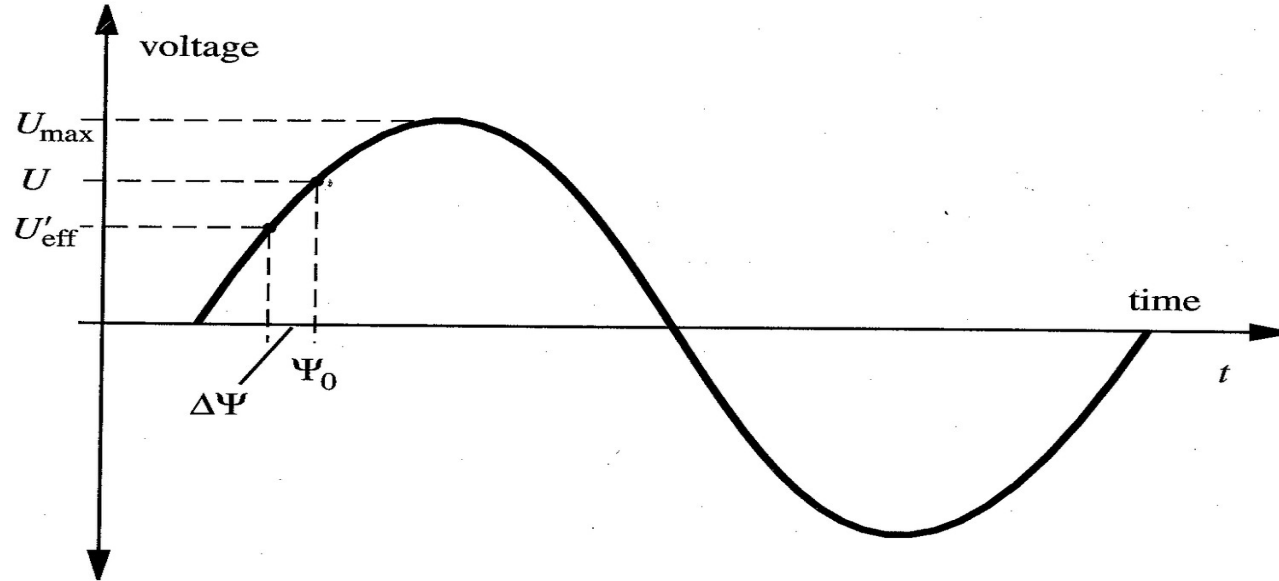
$$l_i = \frac{1}{\nu_{\text{RF}}} \sqrt{\frac{iqU_{\max} \sin \Psi_0}{2m}}$$

Линеен ускорител - Alvarez

Автофазировка

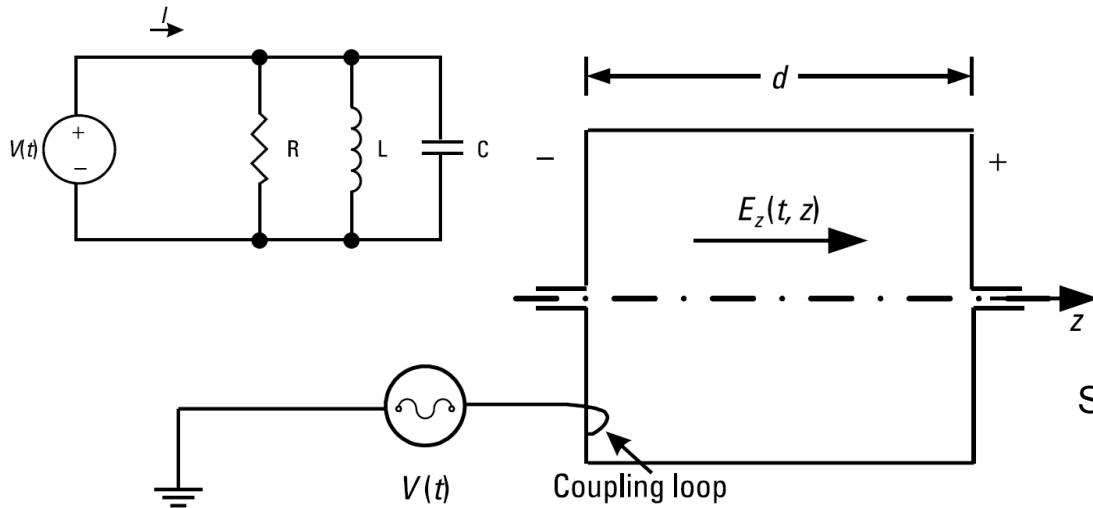

$$U'_{\text{eff}} = U_{\max} \sin(\Psi_0 - \Delta\Psi) < U_{\max} \sin \Psi_0$$

Радиочестотен резонатор – концепция

Кухина оградена чрез проводяща повърхност.

Електромагнитна вълна се излъчва в нея. Вълната се разпространява в кухнята и се отразява от стените.

$$c = f_{RF} \lambda_{RF}$$

- L - magnetic properties of the cavity
- C - electric properties
- R - losses due to power dissipated in the cavity walls

Stored energy, V_0 - peak voltage across the gap

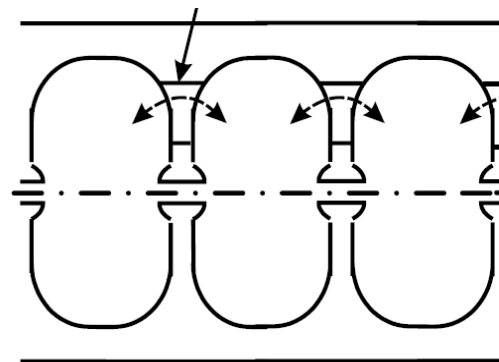
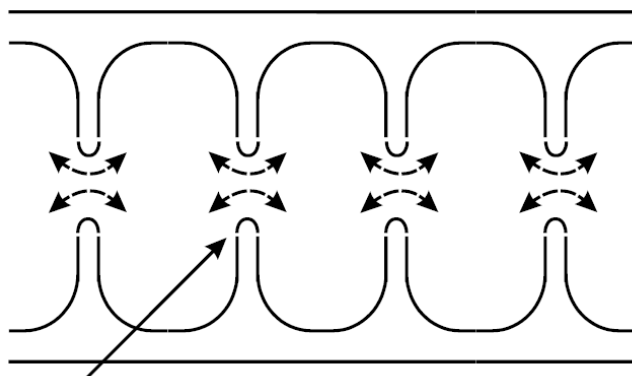
Качествен
фактор

$$Q = 2\pi f_0 \left(\frac{U}{P} \right)$$

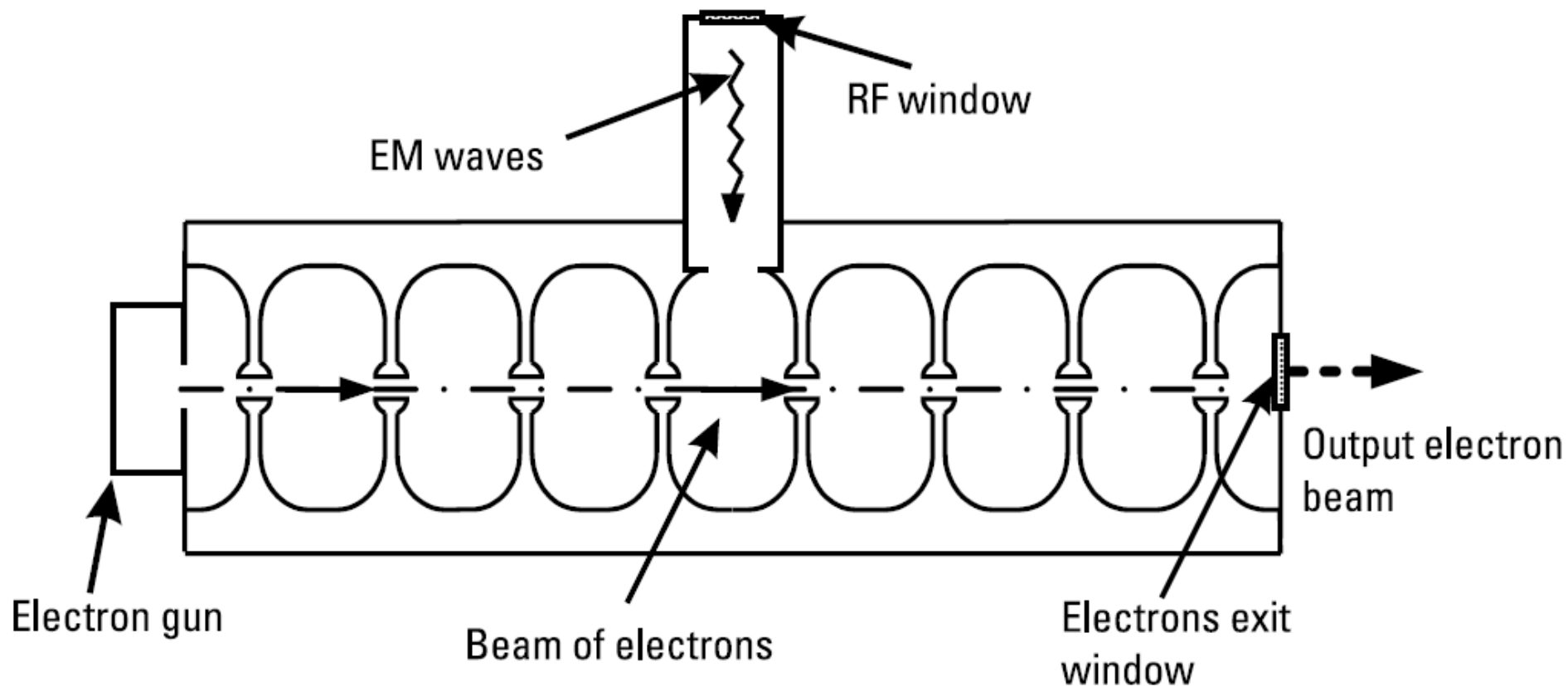
мед - $Q=1e4$

суперпроводник - $Q=1e10$

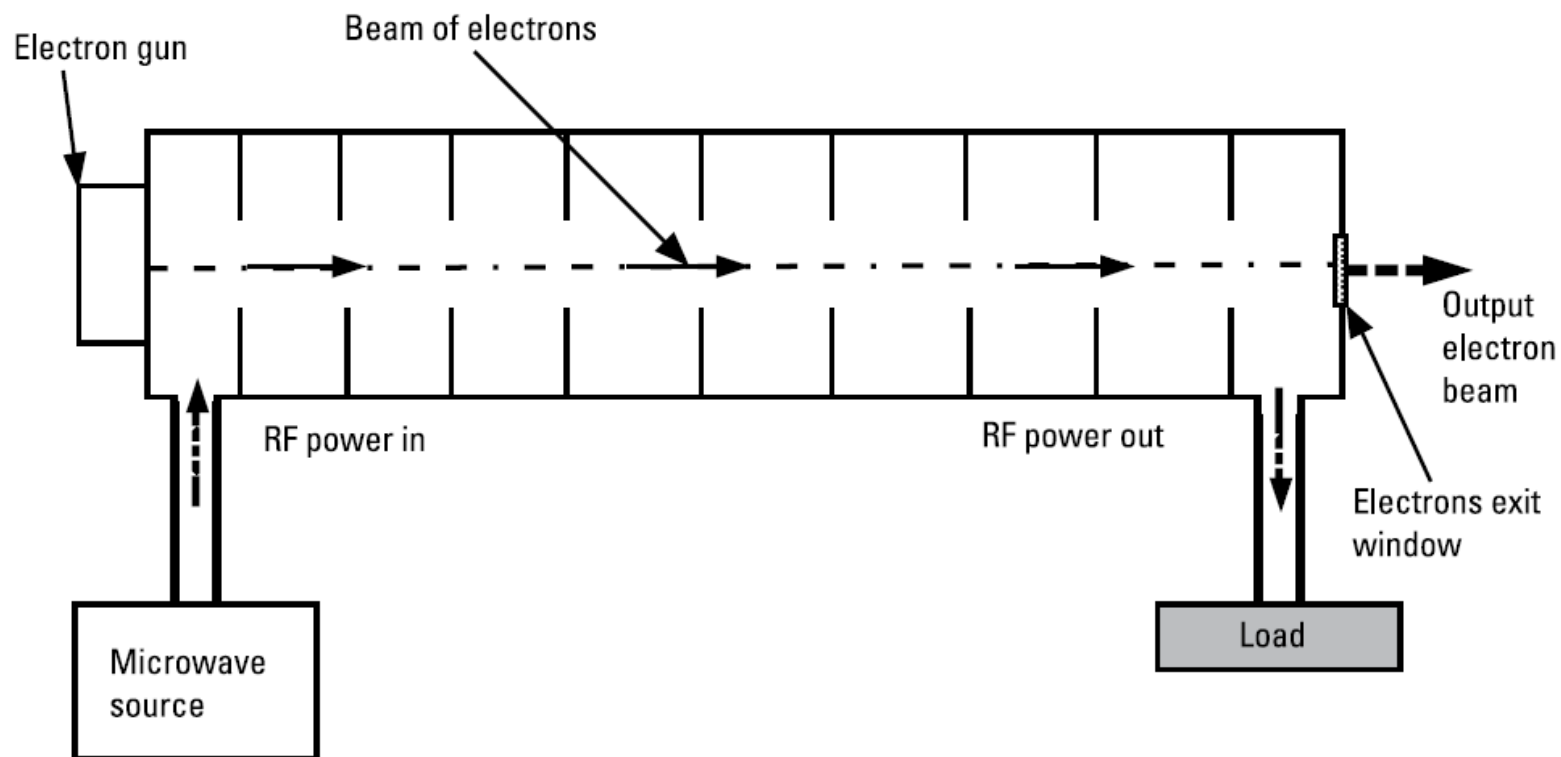
Масиви от радиочестотни резонатори

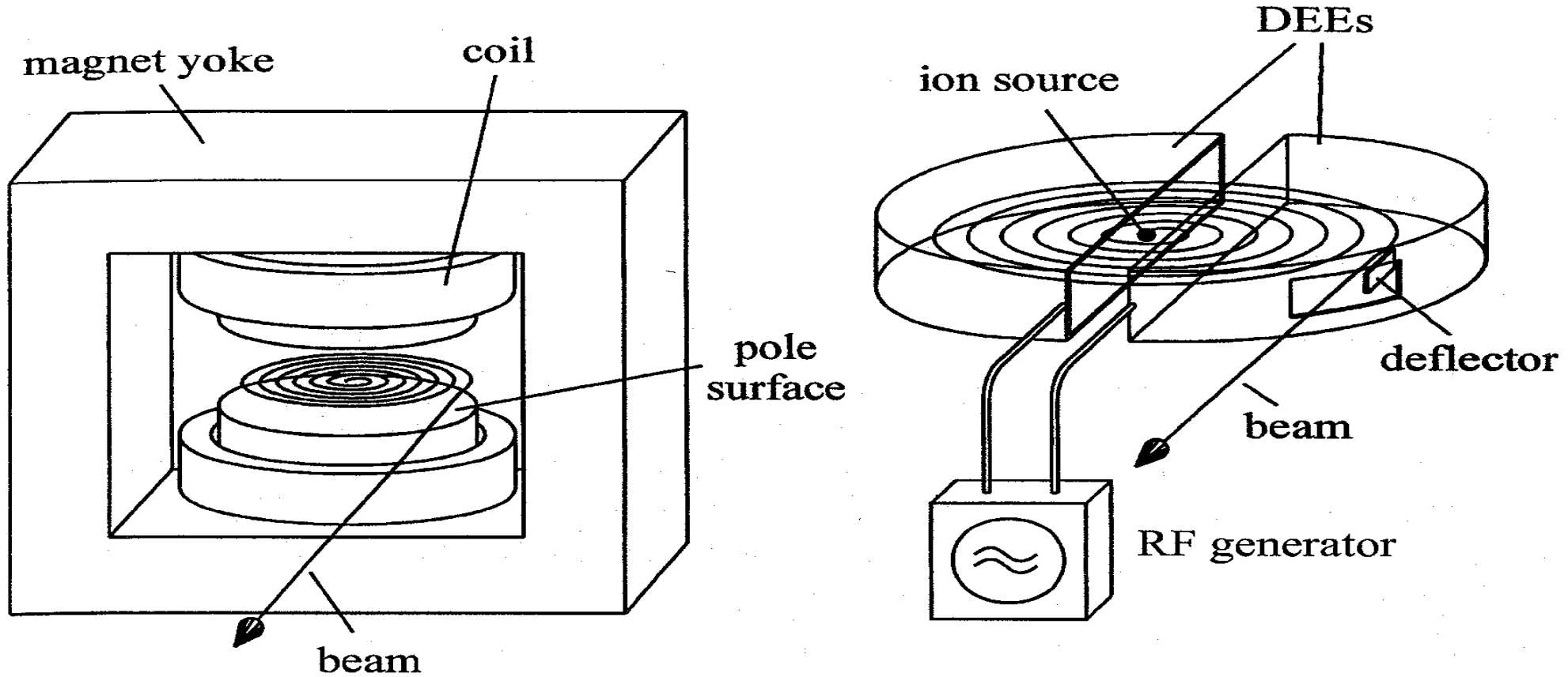
Линеен ускорител със стояща вълна

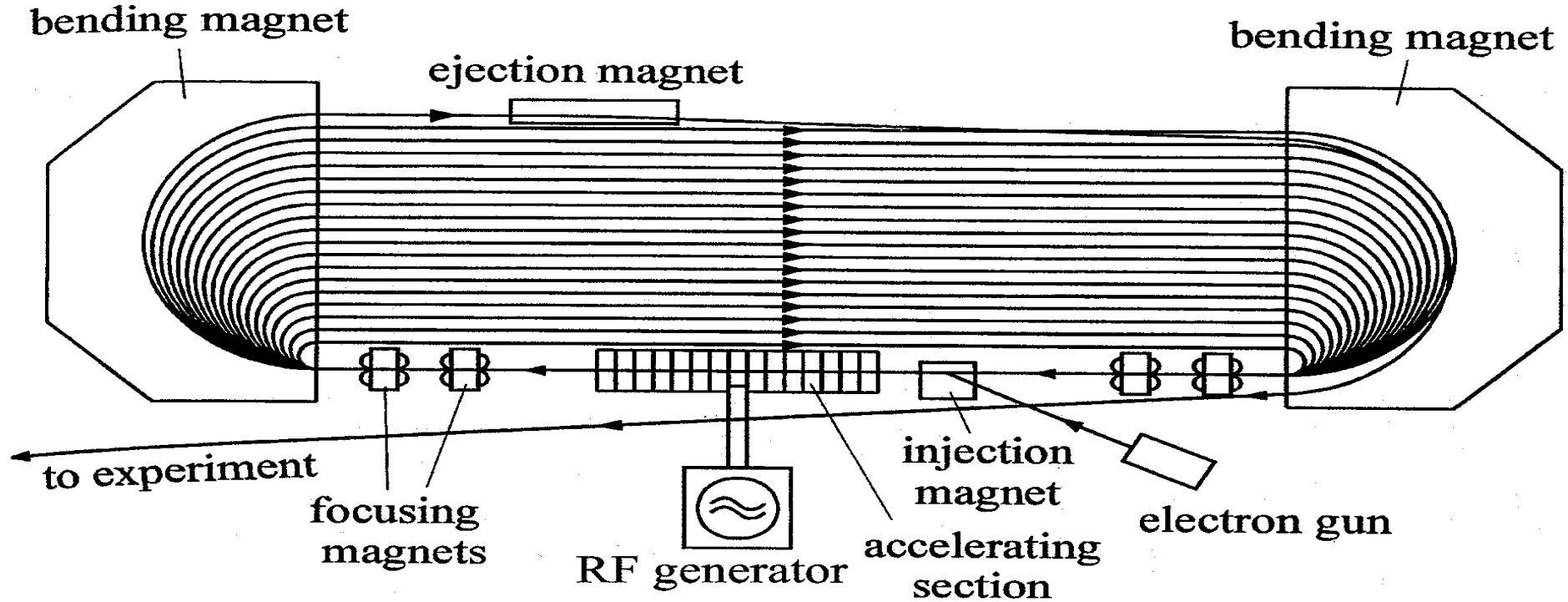
Линеен ускорител с бягаща вълна

ЦИКЛТРОН

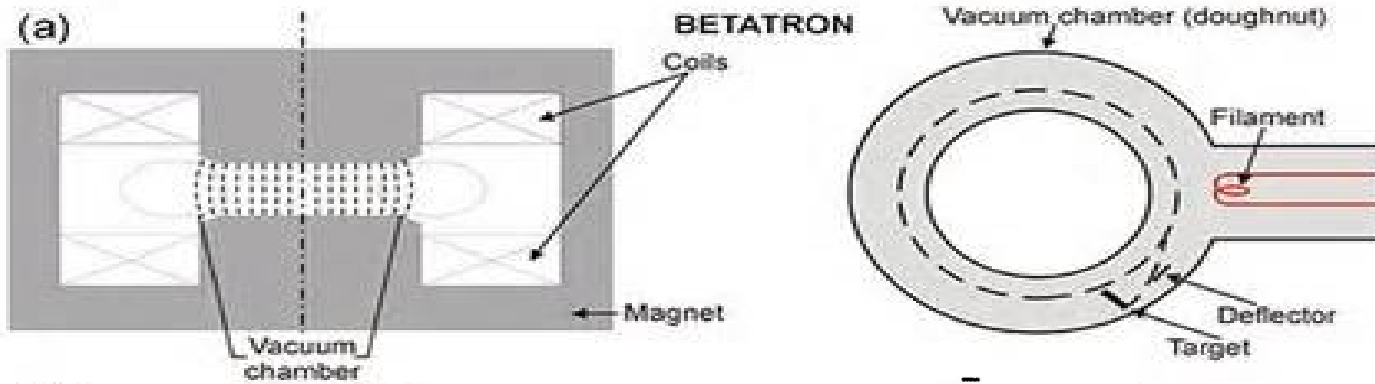

Микротрон

Бетатрон

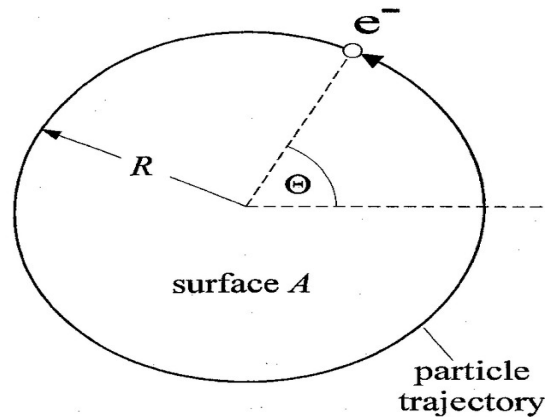

$$B(r) \neq \text{const}$$

$$\oint \mathbf{E} \cdot d\mathbf{r} = - \iint_A \dot{\mathbf{B}} \cdot d\mathbf{s}$$

$$\mathbf{B}(t) = B_0 \sin \omega t$$

$$d\mathbf{E}/d\Theta = 0$$

$$|\mathbf{F}| = |\dot{\mathbf{p}}| = -e|\mathbf{E}| = \frac{eR}{2} \langle |\dot{\mathbf{B}}| \rangle$$

Условие за стабилна траектория.

$$|\mathbf{B}(t)| = \frac{1}{2} \langle |\mathbf{B}(t)| \rangle + |\mathbf{B}_0|.$$

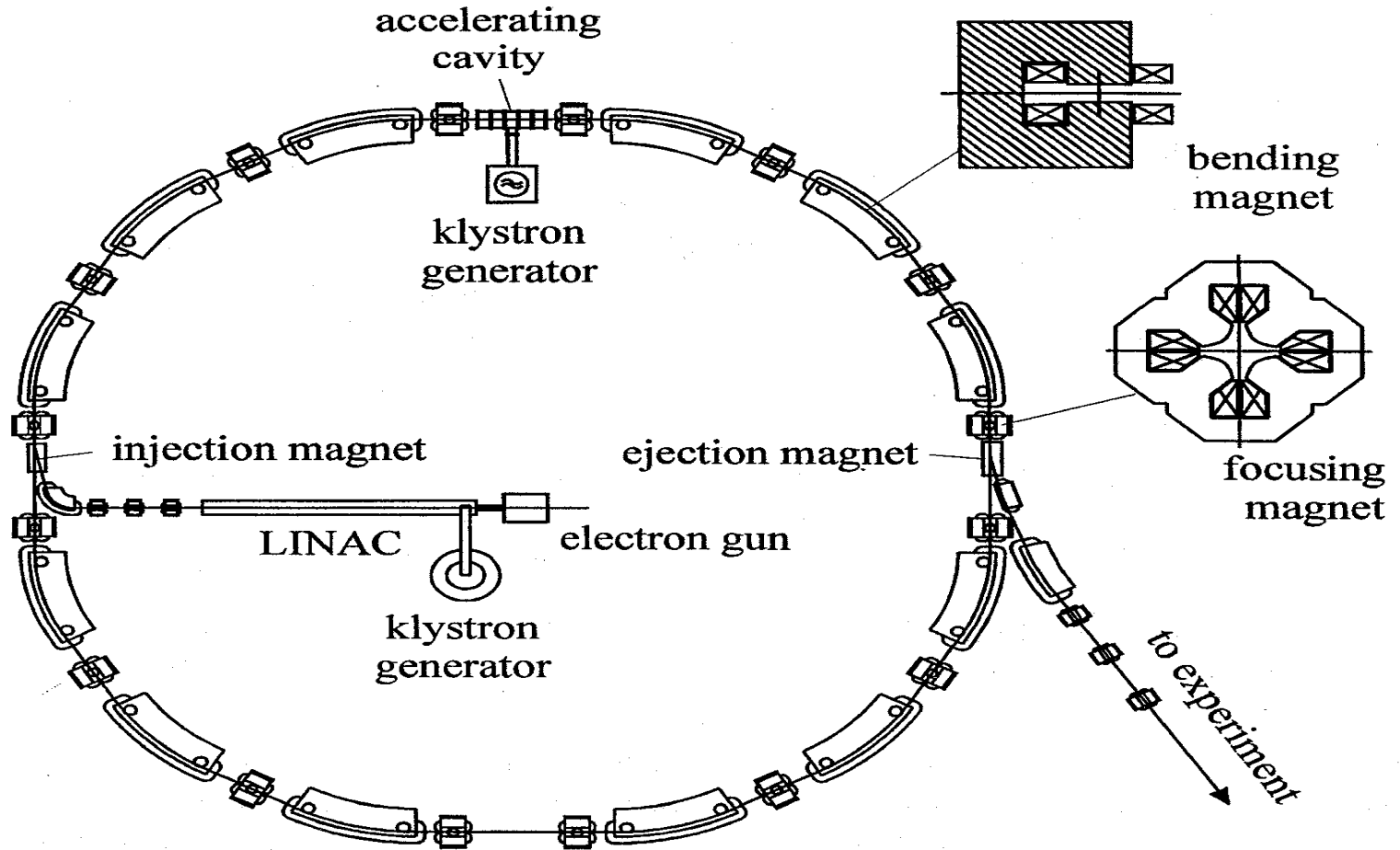

A German 6 MeV betatron (1942)

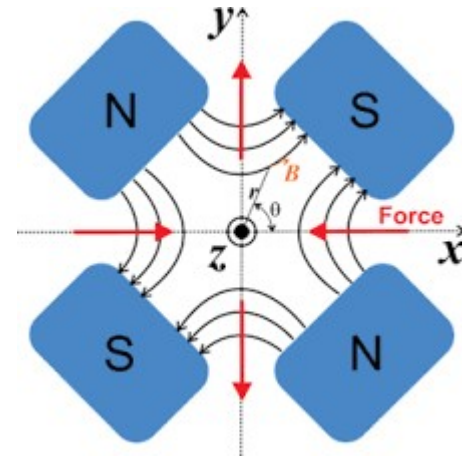
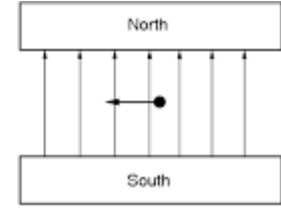
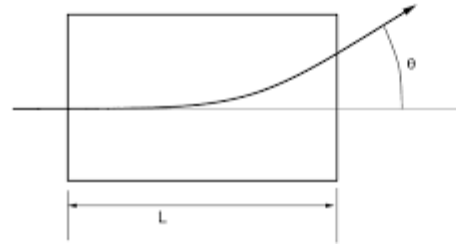
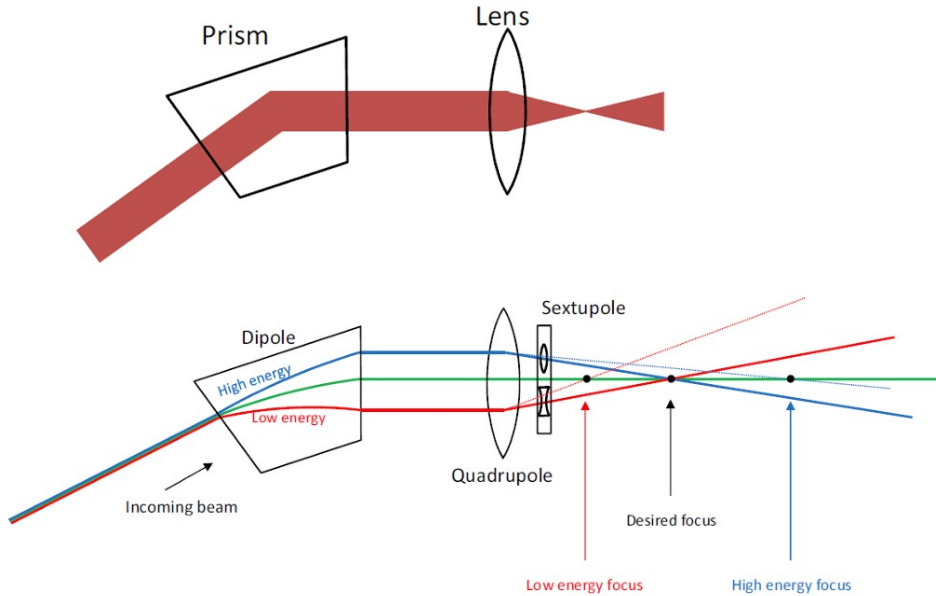
[https://en.wikipedia.org/wiki/Betatron#/media/File:Betatron_6MeV_\(1942\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Betatron#/media/File:Betatron_6MeV_(1942).jpg)

СИНХРОТРОН

$$R = \frac{E}{ecB}$$

Насочване и фокусиране на снопа

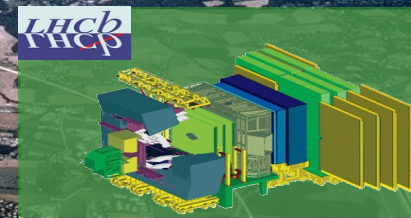
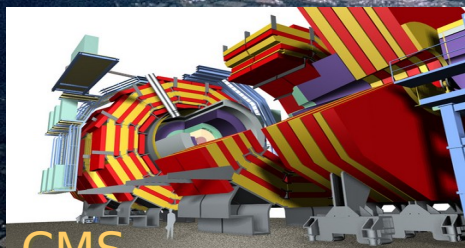
Мекo фокусиране
Твърдо фокусиране - FODO

LHC

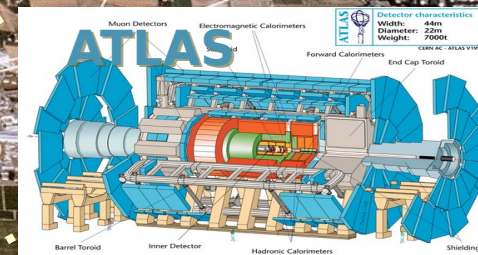
Нова ера във фундаменталните изследвания

Пускането на (LHC) през 2008 – най-големият и наистина глобален проект в човешката история досега

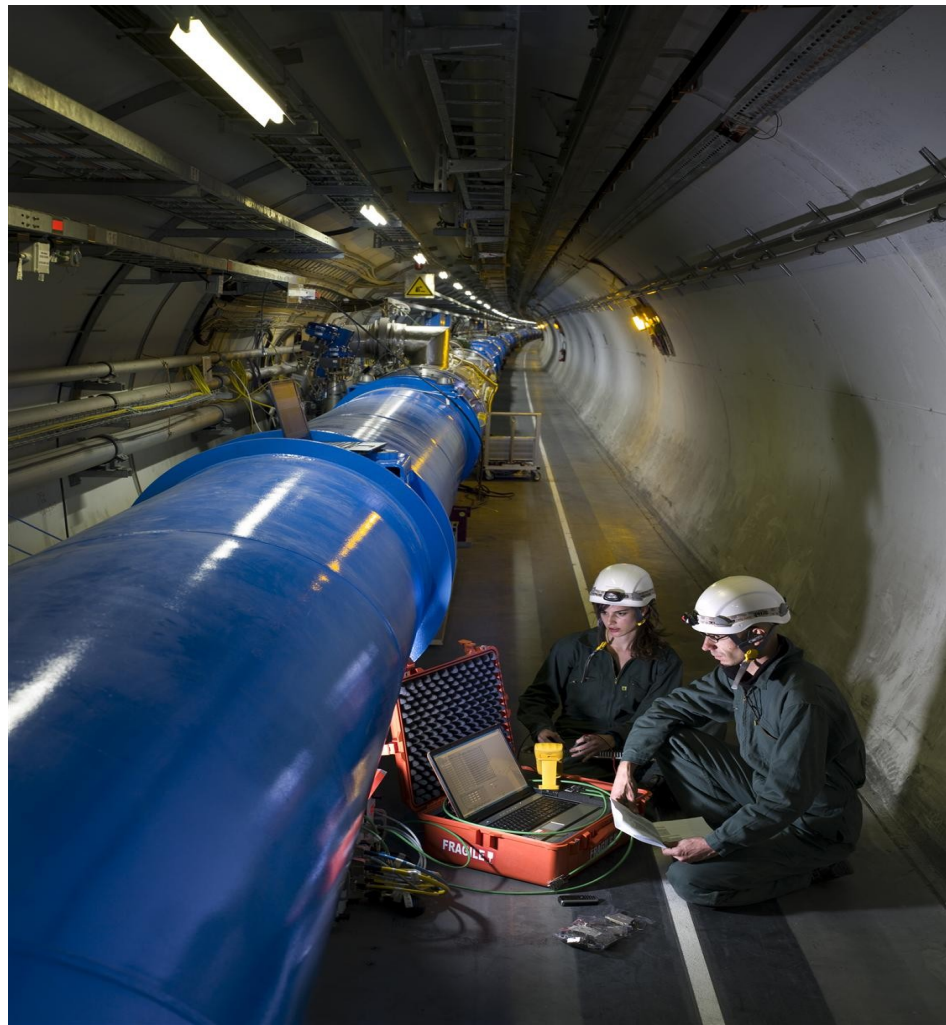
Ключов момент за физиката на елементарните частици

Изучаване на нови граници на енергията
протон-протон сблъсъци $E_{CM} = 14 \text{ TeV}$ ($14 \cdot 10^{12} \text{ eV}$)
Олово-олово сблъсъци: $E/\text{nucleon} = 2.76 \text{ TeV/u}$

Големият адронен колайдер (LHC)

Протоните се ускоряват от мощни електрични полета до скорост много (много) близка до скоростта на светлината.

И се насочват по своите кръгови орбити от мощни свръхпроводящи диполни магнити.

Диполните магнити създават магнитно поле с индукция 8.3 T (200'000 x Earth's magnetic field) & 1.9K (-271°C) като се охлаждат със течен хелий.

Протоните пътуват в тръба, която е под по-добър вакуум и при по-ниска температура от тази в междупланетното пространство.

Бъдещи ускорители

Compact Linear Collider

Компактният линеен колайдер (CLIC) е предложен ускорител, CERN

- електрони и позитрони (антиелектрони)

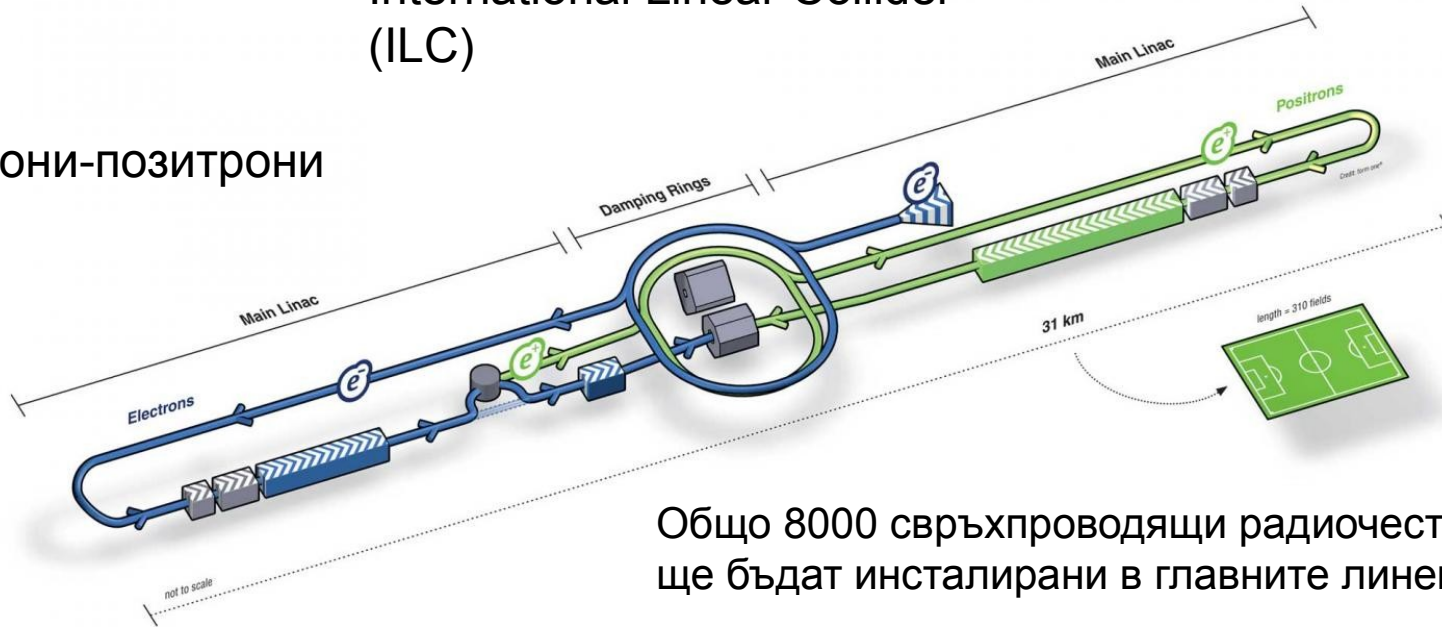
- три етапа, при енергии на сблъсък съответно от 380 GeV, 1,5 TeV и 3 TeV, за дължина на обекта, варираща от 11 до 50 km.

- високопрецизни измервания на взаимодействията на Хигс бозона с други частици и със самия себе си

- радиочестотни (RF) кухни концепция за ускоряване с два снопа за създаване на ускоряващи полета до 100 MV на метър. Радиочестотната мощност, необходима за ускоряване на главния главния снап, се генерира локално чрез забавяне на втори електронен снап с висок интензитет – „задвижващия снап“ – в специални структури за извличане на енергия. Това ще позволи сблъсъци до 3 TeV..

International Linear Collider (ILC)

електрони-позитрони

Общо 8000 свръхпроводящи радиочестотни резонатора ще бъдат инсталирани в главните линейни ускорители

- измеране на масата, спина и силата на взаимодействие на бозона на Хигс
- брой, размер и форма на всички допълнителни измерения в TeV скала
- изследване най-леките суперсиметрични частици, възможни кандидати за тъмна материя

Нанолъчи. Всеки сноп (електрон и/или позитрон) се фокусира на ширина 500 nm и височина 8 nm в точката на взаимодействие.

Circular Electron Positron Collider

(CEPC)

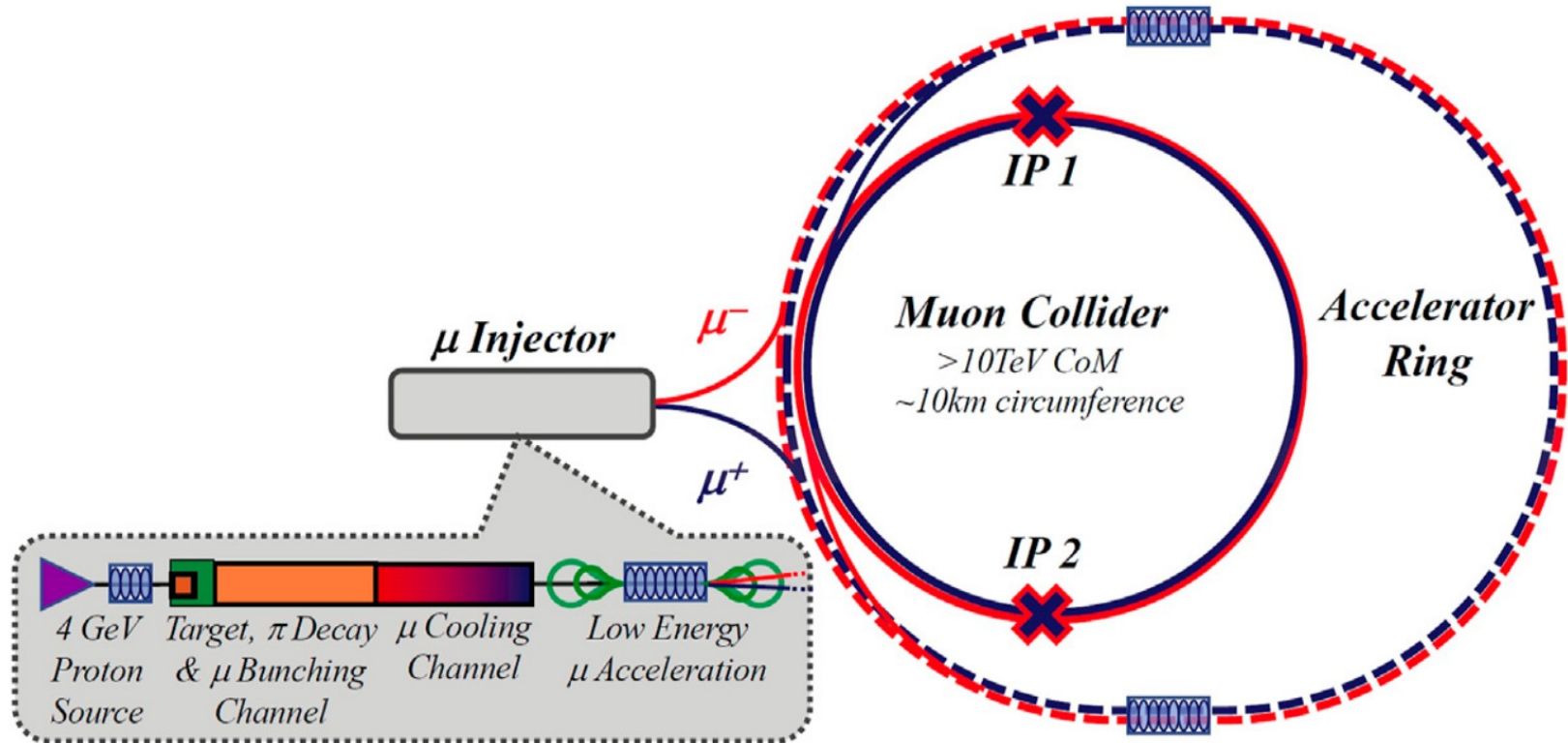
240 GeV, 91 GeV и 160 GeV,

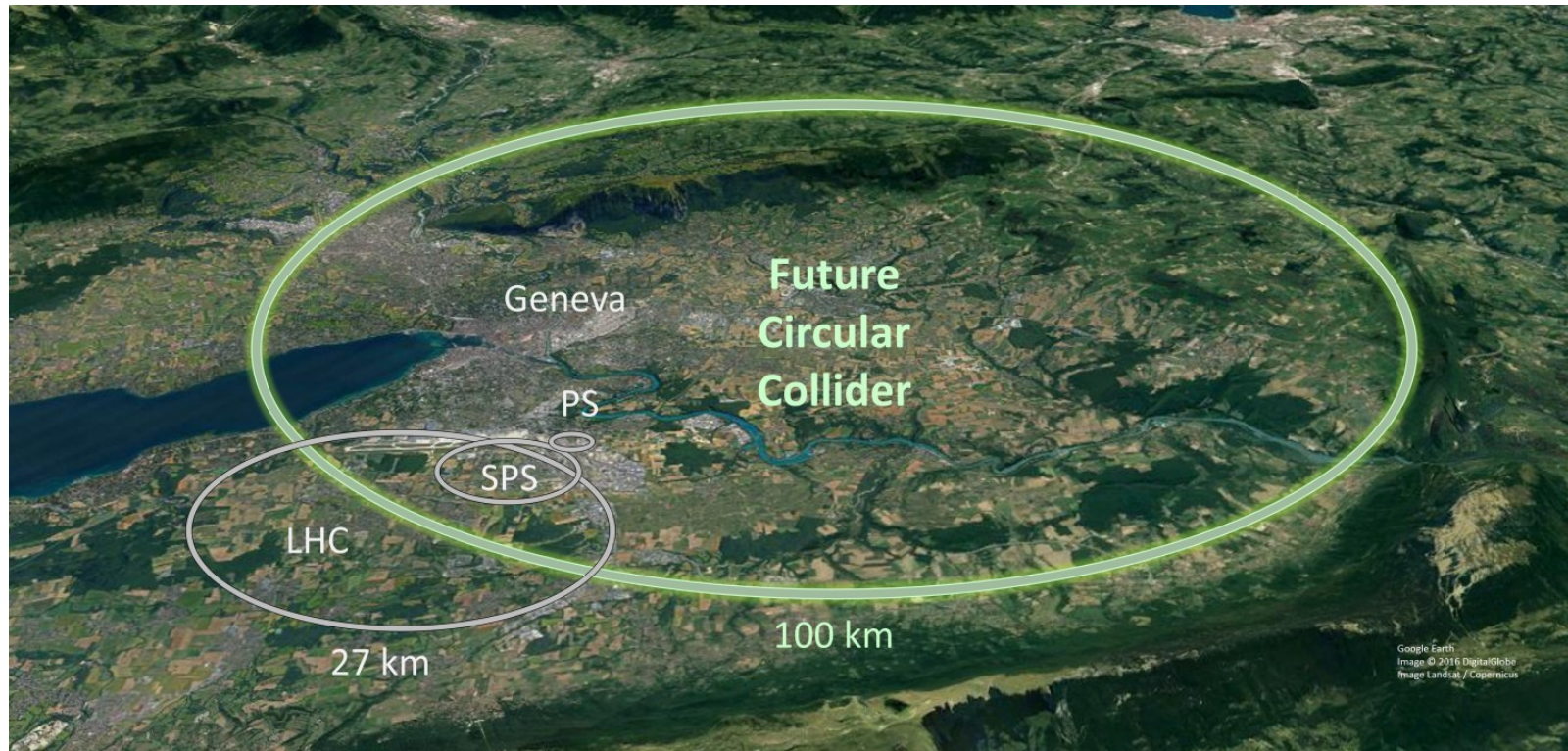
Основната цел е CEPC да се използва като фабрика за Хигс бозони. Предварителният оперативен план „7-2-1“ е да работи първо като фабрика на Хигс в продължение на 7 години и да създаде един милион частици на Хигс или повече, последван от 2 години работа като фабрика Super Z за създаване на един трилион Z бозони и след това 1 година като W фабрика за създаване на около 100 милиона W бозони.

Мюонни колайдери

Future Circular Collider

100 TeV

Благодаря за вниманието!!!